

‘Den Uyl is in den olie, in den olie is Den Uyl.’

Een onderzoek naar het financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl ten tijde van de
Oliecrisis van 1973-1974

Mees Janssen

5709989

Ges-Bachelor Eindwerkstuk

Scriptiebegeleider: Jonne Harmsma

Aantal woorden: 7887 (exclusief voorblad, voetnoten, inhoudsopgave, samenvatting en literatuurlijst).

Inhoud

Inleiding.....	2
1. Hoofdstuk 1: de schok van de Oliecrisis in Nederland: ‘Het wordt nooit meer zoals vroeger.’	7
1.1 September 1973: Een miljoennota als patstelling.....	7
1.2 November 1973: De oliecrisis bereikt Nederland.	8
1.2.1 Den Uyl en zijn compagnons maken de balans op.....	8
1.2.2. Stilte voor de storm: de oppositie is in het ongewisse.	9
2. Hoofdstuk 2: Oliecrisis als ‘breuk in de ontwikkeling’	12
2.1 December 1973 en januari 1974: discussie over een toekomstig expansief beleid.	12
2.2 Maart 1974: een duidelijke omslag vanuit de politiek: ‘consensus dat de geldkraan open moest’.....	14
2.3 April 1974: Het debat in de kamer over de verzwegen inflatiebestrijding.....	16
3. Hoofdstuk 3: De aanloop naar een duidelijke Keynesiaanse stimuleringspolitiek.....	17
3.1 Juni 1974: de vertraagde voorjaarsnota; de opmaat naar een veranderende miljoennota.....	17
3.2 September 1974: miljoennota 1975; de cirkel is rond.	18
3.3 Begin oktober 1974: het slotstuk van de algemene financiële beschouwingen.....	19
4. Conclusie.....	22
5. Literatuurlijst.....	25

Samenvatting.

In dit onderzoek staat een analyse centraal van het financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl gedurende de periode van de oliecrisis in 1973 en 1974. De doorgaans geclaimde consensus van onderzoekers met betrekking tot deze periode is dat er naar aanleiding van de onzekerheden op de wereldwijde oliemarkt een duidelijke keynesiaanse stimuleringspolitiek is ontstaan in Nederland om de crisissituatie te bestrijden. Door bestudering van stukken uit de ministerraad en Handelingen uit de Tweede Kamer wordt er een compleet beeld geschetst van alle gebeurtenissen. Uit deze handelwijze moet duidelijk worden of de keynesiaanse stimuleringspolitiek in deze periode daadwerkelijk kan worden aangetoond of van enige nuance moet worden voorzien.

Inleiding.

John Maynard Keynes zou met zijn gevormde theorie in het boek *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) de aanzet zijn voor de beleidsvoering van veel westerse economieën.¹ Keynes betoogde dat de vraagzijde (effectieve vraag) binnen de economie gestimuleerd en gecontroleerd kon worden door een overheid.² De politieke wetenschapper Peter A. Hall heeft met behulp van andere onderzoekers proberen te doorgronden waarom keynesiaans denken in bepaalde landen nadrukkelijk tot uitwerking kwam binnen de politiek en in andere landen geen voet aan de grond kon krijgen.³ In de bundel van Hall en andere redacteurs wordt dan ook een uitgebreide analyse gedaan van verschillende economische stelsels, waarbij de keuzes van meerdere landsbesturen worden doorgelicht. Een globale analyse van landen met een overwegende keynesiaanse economie laat volgens Hall zien dat de jaren 70 gekenmerkt werd door een ‘transitie’ van denkwijze op financieel-economisch gebied.⁴ Het keynesiaanse gedachtegoed werd in veel westerse landen vanaf dat moment losgelaten. Dat de theorie van Keynes en het bestrijden van crises hand in hand gaan is iets wat in meerdere literatuur wordt aangehaald. Overeenkomstig de Nederlandse hoogleraar economie Jan Pen focust Keynes zich op het bijhouden van de instabiele markt (fiscaal beleid). In tijden van economische malaise zal er juist veel geïnvesteerd worden om de vraag naar producten te laten stijgen en de werkloosheid te laten dalen.⁵ In de literatuur wordt dit doorgaans omschreven als een keynesiaanse stimuleringspolitiek.

In deze case-study staat de bespreking van het financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl tijdens de Oliecrisis van 1973 centraal. In oktober 1973 verhoogden verschillende OPEC-landen wereldwijd de prijs van de afname van olie.⁶ Deze maatregelen werden genomen naar

¹ John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money* (Cambridge 1936).

² Peter A. Hall, ‘Introduction’, in: Peter A. Hall (red.) *The political power of economic ideas* (Princeton 1989) 3-26, aldaar 6.

³ Hall, *The political power of economic ideas*, 6.

⁴ *Ibidem*, 4.

⁵ Jan Pen, ‘Keynes in Nederland’, *Maandschrift Economie* 50 (1986) 438-451, aldaar 440.

⁶ Jan Ramakers en Jouke Turpijn, ‘De crisiscanon’, in: C.C. van Baaien, W. Breedveld, M.H.C.H. Leenders (red.), *Jaarboek Parlementaire geschiedenis 2009. In tijden van crisis* (Amsterdam 2009) 73-83, 80.

aanleiding van de Jom Kipoeroorlog, de strijd tussen Israël en de Arabische landen Egypte en Syrië. Ten gevolge van dit conflict werd Nederland in eerste instantie harder getroffen dan andere westerse landen, aangezien het Israël bijstond in het leveren van diplomatieke en materiële steun.⁷ De Verenigde Staten en Nederland, die steun gaven aan Israël, konden rekenen op een olie-embargo vanuit de Arabische landen.⁸ Dit was problematisch aangezien veel olie afkomstig was van deze golfstaten en zij grotendeels de oliemarkt op macroniveau beheersten. Op drie december verklaarde Den Uyl voor radio en televisie dat de wereld van vóór de oliecrisis niet meer terug zou komen.⁹ Toch hoefde het ‘bestaan er niet ongelukkiger op te worden’ en zou het besteedbaar inkomen ‘gelijkmatiger’ moeten worden verdeeld in Nederland, aldus Den Uyl.¹⁰ Ruud Lubbers (KVP), toenmalige minister van Economische Zaken, haalde aan dat elke Nederlander getroffen zou worden door te stellen dat elk huishouden in Nederland de gordijnen ‘een uurtje’ eerder zou moeten sluiten.¹¹

De olieboycot werd op tien juli 1974 definitief opgeheven.¹² Achteraf kunnen we zeggen dat de distributie van olie in Nederland in 1974 op peil is gebleven.¹³ Dit werd vooral veroorzaakt door grote oliemaatschappijen zoals Shell en BP er sterk voor pleitten om de olie in gelijke mate over Europa te verdelen.¹⁴ Ondanks dat de olietoevoer op peil bleef was er ook na de beëindiging van de olieboycot veel onzekerheid in de wereld op financieel-economisch gebied. De stagflatie (door de gestegen prijs van olie en aardgas nam de inflatie toe) was een pijnpunt voor het kabinet waar niet heel snel een oplossing voor aanwezig was. Met name het feit dat de economische groei het hierdoor in Nederland zwaar te verduren kreeg, was alarmerend voor zowel het kabinet als het parlement.¹⁵ Frans Rutten, secretaris-generaal van het ministerie van Economische Zaken (1973-1990), zou in 1974 in zijn Nieuwjaarsartikel dan ook de tijd typeren als de ‘critical seventies’.¹⁶

De economische historicus Jeroen Touwen gaat uit van een ‘gematigd’ beïnvloede keynesiaanse economie in Nederland tot aan de jaren 80, aangezien er geen ‘strikt anticyclisch beleid’ kon worden herleid uit de verschillende kabinetten. Zijn visie was dat de uitgaven weliswaar in de jaren 50 en 60 omhooggingen, maar enige relativering op zijn plaats is aangaande een zuiver keynesiaans denken in Nederland.¹⁷ Het ‘linkse’ kabinet van Den Uyl droeg volgens Touwen, via sociale wetgeving, bij aan inperking van de economische malaise, maar drukte tegelijkertijd ook zeer op de begroting van het kabinet.¹⁸ Andere auteurs laten het gebruik van het woord ‘gematigd’ achterwege in hun bevindingen over de jaren 70. Peter van Griensven, onderzoeker parlementaire

⁷ Bruno de Haas en Cees van Lotringen, *Wim Duisenberg. Van Friese volksjongen tot Mr. Euro* (Amsterdam 2003) 83.

⁸ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012) 153.

⁹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 154.

¹⁰ P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding van de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Amsterdam 2001) 126-127.

¹¹ Ramakers en Turpijn, ‘De crisisanon’, 80.

¹² Dik Verkuil, *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987* (Amsterdam 2019) 187.

¹³ Duco Hellema, Cees Wiebes en Toby Witte, *Doelwit Rotterdam. Nederland en de oliecrisis 1973-1974* (Den Haag 1998) 261.

¹⁴ Anet Bleich, *Joop Den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) 310.

¹⁵ Bleich, *Joop Den Uyl 1919-1987*, 312.

¹⁶ F.W. Rutten, *Zeven kabinetten wijzer. De nieuwe zakelijkheid bij het economische beleid* (Groningen 1993) 35.

¹⁷ Jeroen Touwen, *Coordination in Transition. The Netherlands and the World Economy, 1950-2010* (Leiden 2014) 286.

¹⁸ Touwen, *Coordination in Transition. The Netherlands and the World Economy*, 261.

geschiedenis, omschreef het kabinet Den Uyl als een tijdperk waarbij ‘het keynesiaanse denken hoogtij vierde’.¹⁹ Auteurs Bruno de Haas en Cees van Lotriningen gingen zelfs verder en zetten het kabinet van Den Uyl in de biografie *Wim Duisenberg. Van Friese Volksjongen tot Mr. Euro* weg als een periode van ‘Keynes in het kwadraat’.²⁰ Tegenstanders van keynesiaans denken typeren de jaren 70 vaak als een ‘fiasco’.²¹ Met name de hoge werkloosheidcijfers worden gezien als het falen van de regering in deze jaren en stroken niet met hetgeen Keynesianen voor ogen zouden hebben. Deze visie wordt onderstreept door Rutten, die stelt dat deze tijd symbool staat voor ‘het echech van simplistisch Keynesiaanse beleidsrecepten’.²²

De oliecrisis van 1973 is van belang om te bestuderen, aangezien een typische beleidsreactie juist in zo’n periode veelzeggend is. Nader onderzoek naar de politiek kan aantonen in hoeverre een daadwerkelijke ‘zuivere’ Keynesiaanse beleidsreactie in Nederland aan de orde was in de jaren 70 of dat er binnen het kabinet getwijfeld werd over een expansief begrotingsbeleid. Jonne Harmsma, biograaf en onderzoeker parlementaire geschiedenis, laat in zijn publicatie *Jelle zal wel zien. Een eigenzinnig leven tussen politiek en economie* zien dat het kabinet van Den Uyl een duidelijke verandering doormaakte op financieel-economische beleid in maart 1974.²³ Dat Den Uyl zelf zijn eigen ambtsperiode als een omslag typeerde blijkt wel uit zijn eigen bewoordingen aan het einde van de zittingsduur van het kabinet. In 1977 was er volgens hem een ‘einde aan een tijdperk’ gekomen dat was ontstaan door de uitwerking van de oliecrisis.²⁴ Een periode van misère volgens Den Uyl, die werd gekarakteriseerd door economische verschuivingen.²⁵ Juist mijn onderzoeksperiode, de start van het kabinet, is dan van belang, aangezien hier wellicht de aanzet werd gegeven tot een duidelijk expansief begrotingsbeleid voor de komende jaren als gevolg van de oliecrisis.

Met de volgende hoofdvraag hoop ik mijn eerdergenoemde doelen te kunnen verwezenlijken: *Is de beleidsreactie van het kabinet-Den Uyl, in 1973 en 1974, ten aanzien van de oliecrisis van 1973 een keynesiaanse stimuleringspolitiek en hoe verhouden de discussies over dit beleid binnen de ministerraad en Tweede Kamer zich tot de bestaande consensus (naar aanleiding van de literatuur) over het financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl als reactie op de eerste oliecrisis?*

Deze hoofdvraag wordt nader uitgewerkt in de volgende deelvragen, verdeeld over hoofdstuk 1, 2 en 3: *-Welke reacties riep de oliecrisis aanvankelijk op binnen het kabinet en de Tweede Kamer in november?*

-Hoe verliep de discussie in de periode daarna (van december tot en met het einde van het voorjaar), toen beleidsmakers, specialisten en Kamerleden zich dieper in de situatie hadden kunnen verdiepen en

¹⁹ Peter van Griensven, ‘De zure appel in tijden van economische crisis’, in: C.C. van Baaien, W. Breedveld, M.H.C.H. Leenders (Red.), *Jaarboek Parlementaire geschiedenis 2009. In tijden van crisis* (Amsterdam 2009) 59-71, aldaar 60.

²⁰ De Haas en Van Lotriningen, *Wim Duisenberg*, 90.

²¹ Pen, ‘Keynes in Nederland’, 446.

²² Rutten, *Zeven kabinetten wijzer*, 40.

²³ Jonne Harmsma, *Jelle zal wel zien. Een eigenzinnig leven tussen politiek en economie* (Amsterdam 2018) 337.

²⁴ ‘Die tijd komt nooit meer terug’, in: J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht* (Amsterdam 1977), 204-215, aldaar 205.

²⁵ Bleich, *Joop Den Uyl 1919-1987*, 294.

de eerste paniek voorbij was?

-Hoe verhouden de discussies over de miljoenennota voor 1975 in de Tweede Kamer en het kabinet zich tot de algemeen veronderstelde consensus uit de literatuur over deze periode?

Binnen dit onderzoek worden de discussies binnen de ministerraad en de verantwoording van het kabinet ten opzichte van het parlement besproken. De focus zal binnen de ministerraad vooral komen te liggen op de uitlatingen van de minister-president en de ministers van Financiën, Economische Zaken en Sociale Zaken (sociaaleconomische driehoek). Het kabinet-Den Uyl bestond uit de PvdA, KVP, ARP, PPR en D'66. Volgens sommigen het meest linkse kabinet dat Nederland ooit gehad heeft.²⁶ Binnen de bespreking van de Handelingen wordt dan ook getracht het samenspel van politieke discussies tussen de regeringspartijen en de oppositie, waar de VVD de grootste partij was, weer te geven.

In dit onderzoek wordt niet zozeer ingegaan op de acute olieschaarste en de discussie over de machtigingswet, maar wordt er vooral een analyse gemaakt van de financieel-economische handelswijze van het kabinet.²⁷ De macro-economische reactie van het kabinet komt hierbij aan bod. Voorbeelden hiervan zijn de begrotingszaken, het stimuleren van de economie en (eventuele) bezuinigingen.²⁸ Als startpunt voor dit onderzoek is gekozen voor de miljoenennota voor het jaar 1974. Deze begroting vond nog plaats voordat de grotere ontwikkelingen van de oliecrisis in Nederland een betekenis kregen. Het eindpunt van dit onderzoek is de miljoenennota voor het jaar 1975 en de discussie hieromtrent. Binnen deze chronologische volgorde zullen verschillende weken/maanden worden overgeslagen. Ik concentreer mij dan ook op de belangrijkste momenten in de Ministerraad en de Tweede Kamer, zodat een 'politieke omslag' als reactie op de oliecrisis en het keynesiaanse stimuleringsbeleid, die ik hoop aan te kunnen tonen, de kern van het onderzoek zullen vormen.

²⁶ De Haas en Van Lotriningen, *Wim Duisenberg*, 75.

²⁷ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 154. Noot: de machtigingswet werd aangenomen op 1 januari 1974 en maakte het mogelijk om in te grijpen in de lonen en prijzen in Nederland.

²⁸ Noot: het CBS verstaat onder macro-economie de wetenschap die zich bezighoudt met geaggregeerde grootheden. Voorbeelden die hierbij genoemd worden zijn de consumptie, de werkgelegenheid en investeringen. Aangezien deze begrippen in zekere zin met Keynes' theorie te maken hebben, staan deze o.a. centraal binnen dit onderzoek als onderwerp van discussie in 1973 en 1974. <https://www.cbs.nl/nl-nl/faq/specifiek/wat-is-macro-economie->, geraadpleegd op 16-1-2020.

1. Hoofdstuk 1: de schok van de Oliecrisis in Nederland: ‘Het wordt nooit meer zoals vroeger.’²⁹

1.1 September 1973: Een miljoennota als patstelling.

Het financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl kreeg in de maanden voorafgaand aan de oliecrisis voornamelijk te maken met de vraag hoe de toegenomen inflatie in Nederland zou moeten worden bestreden. Dit blijkt uit de ministerraad waar de visie van Jelle Zijlstra, president van De Nederlandsche Bank, veelvuldig besproken werd.³⁰ Zijlstra had namelijk in zijn jaarverslag vastgesteld dat de inflatie, voortgekomen uit het proces van hogere lonen en prijzen, de volledige prioriteit zou moeten krijgen in Nederland.³¹ Een maatregelenpakket waarbij onder andere de gulden gerevalueerd moest gaan worden, kon volgens de Bankpresident de inflatie tegengaan in Nederland.³² Den Uyl keerde zich aanvankelijk fel tegen het plan van de revaluatie van de gulden. Een brief van Zijlstra, gericht aan het kabinet, zou in augustus Den Uyl op andere gedachten moeten brengen. De maatregelen in de zogeheten ‘brandbrief’ werden uiteindelijk nageleefd. De aangekondigde revaluatie kon uiteindelijk op voldoende steun vanuit het kabinet rekenen.³³ De plannen werden dan ook nadrukkelijk aangekondigd tijdens de troonrede op achttien september 1973.³⁴ Toenmalige minister van financiën, Wim Duisenberg (PvdA), benadrukte dan ook in zijn slotpleidooi van de miljoennota de relevantie van het bestrijden van de inflatie voor 1974 in Nederland.

Grosso modo kwam het financieel-economische beleid in de begroting op twee belangrijke pijlers neer. Er heerste destijds een te grote werkloosheid in Nederland. Tevens was de inflatie de afgelopen jaren te hard opgelopen. Duidelijk was dat deze inflatie afgeremd zou moeten worden en de werkgelegenheid juist gestimuleerd zou moeten worden.³⁵ De gedachtegang van de minister was dat beide problemen weliswaar aangepakt konden worden, maar elkaar dan ook weer negatief zouden beïnvloeden. Bestedingsverruiming van de overheid zou namelijk voor een gedeelte het probleem van de conjuncturele werkloosheid oplossen. Tegelijkertijd zou het juist de inflatie weer kunnen laten oplopen, aangezien de investeringen vanuit de overheid de bestedingen van de consument zouden kunnen laten toenemen.³⁶ Hieruit werd duidelijk dat de minister, die namens het Kabinet sprak, hinkte op twee gedachten. Bestedingsverruiming waar Keynes in gevallen van laagconjunctuur een voorstander van was, werd als oplossing van het probleem van de conjuncturele werkloosheid gezien,

²⁹ ‘Den Uyl op tv over oliecrisis’, *Leeuwarder Courant*, 01-12-1973. Dit zei Den Uyl tijdens zijn presentatie over de energiecrisis: ‘nooit meer zoveel olie als afgelopen zomer.’ Deze uitspraak zou later de boeken in gaan als ‘het wordt nooit meer zoals vroeger.’

³⁰ Notulen ministerraad (MR), 11-7-1973, 31-8-1973, 7-9-1973, Nationaal Archief (NA), 2.02.05.02, inv.nr. 1278

³¹ Jonne Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 331.

³² Notulen Raad voor Economische Aangelegenheden (REA), 5-6-1973.

³³ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 331.

³⁴ Troonrede, 18-9-1973. https://www.parlement.com/id/vjw0kt6yfbie/troonrede_1973_volledige_tekst, geraadpleegd op 12-1-2020.

³⁵ Miljoenennota 18-9-1973. <https://www.rijksbegroting.nl/algemeen/rijksbegroting/archief.1971---1980.html>, geraadpleegd op 12-1-2020.

³⁶ Miljoenennota 18-9-1973.

maar kon tegelijkertijd afbreuk doen aan de inflatie. Er zou derhalve een balans moeten worden gevonden tussen de conjuncturele werkloosheid, die ingedamd moest worden, en het prijsstijgingstempo in Nederland.³⁷

1.2 November 1973: De oliecrisis bereikt Nederland.³⁸

1.2.1 Den Uyl en zijn compagnons maken de balans op.

Op twee november werd binnen de Ministerraad voor het allereerst duidelijk dat de oliecrisis in de navolgende maanden van invloed kon zijn op het binnenlandse financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl. Verschillende werkgevers- en werknemersorganisaties gingen het gesprek met elkaar aan, voorafgaand aan de ministerraad van twee november.³⁹ Dit gesprek zou uiteindelijk moeten resulteren in een centraal akkoord (ook wel sociaal akkoord genoemd). Er heerste op dat moment vooral onenigheid, tussen de organisaties van werkgevers en werknemers, over een initiële loonstijging. Minister Lubbers gaf in de ministerraad van 2 november aan dat het belang van een toekomstig prijsbeleid niet uit het oog mocht worden verloren.⁴⁰ De initiële sfeer, hoe de koopkracht verandert, was van directe invloed op het bepalen van het toekomstige prijsbeleid. Deze initiële sfeer was dan weer onderhevig aan de veranderingen die teweeg werden gebracht door de oliecrisis. Lubbers zag dus een samenspel van factoren, waarbij de oliecrisis een zekere invloed op het beleid zou hebben. Den Uyl wees tijdens deze vergadering op het feit dat er binnen twee tot drie weken meer duidelijkheid zou moeten zijn over de nadere invulling van het centraal akkoord.⁴¹ Vlak na de miljoenennota lijkt het kabinet dus nog vooral voort te borduren op de visie van Zijlstra. Een prijsstop en beheersing van de inkomens (het centraal akkoord) om zo de inflatie in te dammen waren de hoofdpunten van het financieel- economische beleid. Over een eventuele bestedingsverruiming werd door de ministerraad (nog) niet gesproken in november.

Twee weken later, op zestien november, leek de situatie nog steeds onveranderd te zijn. Wel kwam Den Uyl met een belangrijk voorstel. De ministeries van Economische Zaken, Financiën en Sociale Zaken zouden samen onderzoek moeten doen naar de economische gevolgen van de oliecrisis en. Halverwege december zouden deze uitkomsten zichtbaar moeten zijn en gepresenteerd moeten worden in verschillende nota's. Alles was afhankelijk van een daadwerkelijke daling van de olietoevoer, die op dat moment nog niet kon worden vastgesteld.⁴² Met een persbericht, dat besproken werd binnen de ministerraad op 30 november, hoopte het ministerie van Economische zaken in

³⁷ Miljoenennota 18-9-1973.

³⁸ Verkuil, *De gedrevene*, 182.

³⁹ Noot: Binnen de Stichting van de Arbeid gaan de centrale organisaties van werkgevers en werknemers met elkaar in gesprek over verschillende problemen (loonstijging, arbeidsvoorwaarden etc.). <https://www.stvda.nl/nl>, geraadpleegd op 27-11-2019.

⁴⁰ Notulen MR, 2-11-1973.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

samenwerking met Den Uyl duidelijkheid te kunnen gaan verschaffen voor de bevolking die onevenredig zwaar door de crisis getroffen zouden worden.⁴³ Op dat moment werd door minister Duisenberg een eventuele belastingverlaging voor deze groepen en een rijksgroepsregeling aangehaald als mogelijke oplossingen.⁴⁴ Verder kwam Den Uyl tot de conclusie dat na het mislukken van de gesprekken (eind november was er nauwelijks overeenstemming bereikt) over een centraal akkoord en de aankomende gevolgen van de oliecrisis ‘een greep op alle inkomens nodig’ was.⁴⁵

Op één december sprak Den Uyl het land via de radio toe en deelde zijn beroemde woorden: ‘Zo bezien, keert de wereld van voor de oliecrisis niet terug.’⁴⁶ Den Uyl maakte via radio en televisie kenbaar dat het kabinet er alles aan deed om de gevolgen van de oliecrisis in goede banen te laten leiden. Een juiste voorlichting van zaken en openheid aan het volk door middel van een persbericht was nodig om een ‘foute’ geruchtenstroom tegen te gaan.⁴⁷ Tot zover kan deze periode worden neergezet als een tijd waarbij de oliecrisis wel degelijk een bepaalde uitwerking had op de vaststelling van het toekomstige beleid. Een inventarisatie van een typische keynesiaanse stimuleringspolitiek was alleen in deze fase nog lastig aantoonbaar.⁴⁸

1.2.2. Stilte voor de storm: de oppositie is in het ongewisse.

De veronderstelling dat het kabinet op 31 oktober nog geen concrete maatregelen kon geven over de aanpak van de naderende oliecrisis, werd wisselend ontvangen in de Tweede Kamer. Veel Kamerleden vanuit de oppositie stelden vragen over welke gevolgen de oliecrisis zou hebben voor de werkgelegenheid, de inkomenspolitiek, de prijspolitiek en verschillende sectoren in Nederland.⁴⁹ Tegelijkertijd waren andere politici, vooral van de coalitie, van mening dat de ministers niet veel meer konden zeggen over een toekomstig financieel-economisch beleid met betrekking tot de oliecrisis en de situatie afgewacht zou moeten worden. Wel kwam de Tweede Kamer overeen dat, zodra de exacte gegevens en informatie van de olietoevoer bekend zouden zijn, het parlement op een nauwkeurige wijze ingelicht moest worden welke economische maatregelen in Nederland genomen zouden worden om de crisissituatie te bestrijden.⁵⁰

Eind november liet minister Duisenberg doorschemeren aan de Tweede Kamer dat met het ‘dekkingsplan’ voor het aankomende begrotingsjaar rekening moest worden gehouden met de oliecrisis.⁵¹ Dit dekkingsplan was eerder al aan bod gekomen binnen de ministerraad. Jaap Boersma, minister van Sociale Zaken (ARP), maakte duidelijk dat gezien de ‘ongunstige ontwikkeling van de

⁴³ Notulen MR 16-11-1973.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Notulen MR 30-11-1973.

⁴⁶ Speech Den Uyl, radio en tv, 1-12-1973. ‘Den Uyl op tv over oliecrisis’, *Leeuwarder Courant*, 1-12-1973.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Hellema, *de jaren zeventig*, 155.

⁴⁹ Handelingen Tweede Kamer (HTK), 1973-1974, 31-10-1973, 514.

⁵⁰ HTK 1973-1974, 31-10-1973, 521.

⁵¹ HTK 1973-1974, 22-11-1973, 1136.

economie' er veel vragen vanuit de kamer zouden komen over een plan van aanpak.⁵² De oliecrisis gaf dan ook een nieuwe dimensie aan het debat over dit dekkingsplan en zorgde ervoor dat het kabinet ter verantwoording werd geroepen in de Kamer hoe de eerder vastgestelde bedragen voor 1974 gefinancierd konden gaan worden. Het kabinet zou volgens Duisenberg zich niet te veel moeten laten leiden door deze onzekerheden. Deze perceptie kon binnen de kamer niet op evenveel steun rekenen. Marcus Bakker, lid van de Communistische Partij van Nederland, zou het debat omtrent de oliecrisis dan ook 'spookachtig' hebben genoemd, aangezien het kabinet op dat moment geen duidelijke visie had en dus geen richting kon geven aan de discussie.⁵³

Dat alle Nederlanders in hun portemonnee getroffen zouden worden door de oliecrisis leek in de lijn der verwachting te liggen volgens Duisenberg om aan het 'dekkingsplan' voor de begroting te kunnen voldoen. Er moest rekening gehouden worden met een belastingverzwaring voor iedere ingezetene in Nederland.⁵⁴ De houding van Duisenberg werd door Willem Drees Jr. (DS' 70) als optimistisch neergezet.⁵⁵ Duisenberg reageerde hierop door te stellen dat het een misvatting was dat hij van optimisme was voorzien was over de gevolgen van de oliecrisis voor de Nederlandse en Europese economie. Hij stelde enkel vast dat er een verschil was tussen uitvloeiselen voor de economie die tijdelijk waren en gevolgen die een structurele impact zouden hebben.⁵⁶ Dat het idee van zuinigheid al bestond bij de oppositie was al vóór de oliecrisis duidelijk. Het was vooral de VVD die zich als grootste oppositiepartij zeer kritisch uitliet over een te 'genereuze' houding van Den Uyl. Hans Wiegel, fractievoorzitter van de VVD van 1971 tot 1977 in de Tweede Kamer, was onbetwistbaar één van de meest vurige critici ten aanzien van het beleid van Den Uyl. Tijdens een debat in november 1972 in aanloop naar de verkiezingen sprak Wiegel dan ook de volgende woorden: 'Sinterklaas bestaat, daar zit-ie, achter de tafel', doelend op het hoge uitgavenpatroon en progressieve regeerplannen van Den Uyl.⁵⁷

Al met al ontbrak het het kabinet gedurende deze periode aan een duidelijk gestructureerd plan. De oliecrisis drong medio november langzamerhand het politieke stelsel binnen, maar kon (nog) niet rekenen op een eensgezind, concreet en stimuleringsgezind beleid vanuit het kabinet. De plannen waren nog zeer lichtzinnig en de Tweede Kamer werd nauwelijks wijzer van de plannen op het gebied van het financieel-economische beleid. De discussies over bestedingsverruiming en zouden pas later uitdrukkelijk gevoerd gaan worden.⁵⁸ Met de bespreking van het dekkingsplan in de Kamer waarschuwde Duisenberg in ieder geval dat er te allen tijde rekening moest worden gehouden dat de overheid op verantwoordelijke wijze om moest gaan met het publieke geld. Het nemen van belastingmaatregelen, voor iedereen in Nederland, was daarbij een optie om de baten en lasten in

⁵² Notulen MR, 16-11-1973.

⁵³ HTK 1973-1974, 22-11-1973, 1137.

⁵⁴ Ibidem, 1149.

⁵⁵ Ibidem, 1159.

⁵⁶ Ibidem, 1171.

⁵⁷ Peter Verkooijen, *Goed & fout na de oorlog*, (Utrecht 2000) 123.

⁵⁸ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 85.

evenwicht te brengen. In het begin leken de ministers niet aan te sturen op een keynesiaanse aanpak. In de Kamer was eenzelfde trend zichtbaar. Regeringspartij KVP drong daar aan op een bestedingsbeperking en achtte een vermindering van uitgaven noodzakelijk om het probleem van de ruilvoetverslechtering in Nederland te verhelpen.⁵⁹

⁵⁹ HTK 1973-1974, 18-12-1973, 1671.

2. Hoofstuk 2: Oliecrisis als ‘breuk in de ontwikkeling’.⁶⁰

2.1 December 1973 en januari 1974: discussie over een toekomstig expansief beleid.

De discussie die zich in december in de ministerraad en de Tweede Kamer voltrok, ging vooral over de vraag welke beleidsreactie ten aanzien van de oliecrisis het juiste antwoord was op alle gebeurtenissen. Dat de bespreking binnen het kabinet steeds meer op basis van inhoudelijke uitgangspunten en specifieke cijfers werd gevoerd, was een groot contrast met hetgeen aangetoond is in het vorige hoofdstuk. Hoewel het kabinet nog steeds niet volledige duidelijkheid in december 1973 kon geven voor de maatregelen voor 1974, leek een expansieve beleidsreactie steeds meer gestalte te krijgen.⁶¹ De minister-president vestigde bij besprekingen in de ministerraad de nadruk op een verhoging van overheidsuitgaven die een stimulans zouden moeten zijn voor de werkgelegenheid. Ten aanzien van het verlies van de hoeveelheid aardgas zou twee miljard extra geïnvesteerd moeten gaan worden, om het werkloosheidspercentage terug te dringen.⁶² Den Uyl was dan ook kraakhelder over een eventuele verslechtere betalingsbalans: ‘Alles bij elkaar genomen meent spreker dat het kabinet de moed moet hebben om, met het risico van een verdere verslechtering, toch te trachten de binnenlandse bestedingen op peil te houden.’⁶³ Een reële inkomensdaling, wegens een stijging van de prijzen van grondstoffen, moest eveneens volgens Den Uyl tegen worden gegaan.⁶⁴ Het was volkomen duidelijk welke richting Den Uyl het kabinet poogde te bewegen. Overheidsinvesteringen, waarbij de binnenlandse bestedingen de werkloosheid zouden bestrijden, de lonen drastisch opgevoerd zouden worden en het BNP zo op peil werd gehouden, moesten hierbij absoluut niet geschuwd moeten worden.⁶⁵

Om de koopkracht van impulsen te voorzien kwam de ministerraad in december verder het concept van een voorlopige tegemoetkoming overeen voor werknemers in Nederland. Zodoende kon de vraag naar producten op peil worden gehouden.⁶⁶ Lagere inkomensklassen zouden naar draagkracht meer tegemoet moeten worden gekomen dan hogere inkomensklassen, aangezien zij makkelijker de lasten tijdens crisistijden konden verdragen, zoals Den Uyl het verwoordde. Dat Lubbers enige tegengas gaf ten aanzien van de uitspraken van Den Uyl, blijkt uit het feit dat er volgens hem de situatie vermeden moet worden dat de publieke opinie zal zeggen dat ‘dit kabinet het kabinet van een vakbeweging is’.⁶⁷ Er moest duidelijkheid komen over de te nemen specifieke maatregelen op het

⁶⁰ ‘Algemeen overzicht 1973’, in: J. Zijlstra, *Gematigd monetarisme; 14 jaarverslagen van de Nederlandsche Bank n.v. 1967-1980* (Leiden 1985), 185-202, aldaar 185.

⁶¹ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 337.

⁶² Notulen MR 7-12-1973.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Notulen MR 7-12-1973.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Notulen MR 11-12-1973.

⁶⁷ Ibidem.

gebied van een tegemoetkoming. Van belang daarbij, overeenkomstig Lubbers, was dat de vaststelling van het bedrag voor de voorlopige tegemoetkoming niet te hoog zou moeten zijn.⁶⁸

Op zeventien december werd door de minister-president aangehaald dat het verhogen van het minimumloon eveneens een onderdeel was van deze voorlopige tegemoetkoming. De loonsverhoging was afhankelijk van economische ontwikkelingen, waar de oliecrisis ook in 1974 een uitwerking op kon hebben.⁶⁹ Het was duidelijk dat Den Uyl een 'linkse' opvatting uitdroeg en er alles aan deed om de bevolking te ontzien van de gevolgen van de crisis. Deze zouden zo veel mogelijk beperkt moeten worden, waarbij de laagstbetaalden naar draagkracht het meest geholpen zouden moeten worden. De visie van Den Uyl werd door andere ministers overwegend als een passende oplossing beschouwd, maar kon tegelijkertijd op een aantal kritiekpunten rekenen. Niet iedereen was even enthousiast als Den Uyl. Verschillende ministers hadden in december een meer gematigde kijk wat betreft het expansieve beleid van de minister-president.⁷⁰ Volgens Duisenberg zouden bezuinigingsmaatregelen een passend antwoord zijn op de gevolgen van de oliecrisis. De minister noemde een bezuiniging van 500 miljoen gulden voor de begroting van de overheid en 250 miljoen op het gebied van gemeentelijke investeringen 'zeer bescheiden' voor het aankomende jaar.⁷¹ Minister Boersma sloot zich in feite aan bij het standpunt van Duisenberg. In zijn ogen zou enige 'versobering in het overheidsbudget' op zijn plaats zijn.⁷²

Het sentiment van bezuinigingen leefde eveneens door naar de besprekingen in de Tweede Kamer. Tweede Kamerlid Rinus Peijnenburg (KVP) stelde dat de aangekondigde totale bezuiniging van 750 miljoen gulden in de beleidsnota niet 'alles' zou moeten zijn.⁷³ Ten aanzien van het standpunt dat een bezuiniging van 750 miljoen gulden te weinig zou zijn, was Duisenberg stellig. De 750 miljoen gulden was namelijk niet de enige maatregel die de overheid zou gaan treffen als onderdeel van het 'stringente begrotingsbeleid' waar Duisenberg over sprak. Overeenkomstig Duisenberg stond Nederland aan de vooravond van een 'fundamentele verandering in onze economie.'⁷⁴ Juist de onduidelijke gevolgen van de oliecrisis waren op dat moment allesbepalende factoren om uitspraken te kunnen doen over toekomstige maatregelen.⁷⁵ Regeringspartijen PvdA en KVP waren het aldus niet volledig eens in december over een plan van aanpak van bezuinigingen voor het aankomende jaar. Peijnenburg zou graag zien dat de afremming van de overheid op grotere basis zou plaatsvinden, terwijl Duisenberg juist van mening was voorzien dat de 750 miljoen gulden en een aanvullend stringenter begrotingsbeleid afdoende waren. Duidelijk was wel dat het belang van bezuinigingen op

⁶⁸ Notulen MR 11-12-1973.

⁶⁹ Notulen MR 17-12-1973.

⁷⁰ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 337.

⁷¹ Notulen MR 10-12-1973.

⁷² Ibidem.

⁷³ HTK 1973-1974, 20-12-1973, 1796.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem.

dat moment door meerdere bewindslieden (Den Uyl buiten beschouwing gelaten) op een hoger voetstuk werd geplaatst dan het opvoeren van bestedingsimpulsen.

2.2 Maart 1974: een duidelijke omslag vanuit de politiek: ‘consensus dat de geldkraan open moest’.⁷⁶

In maart 1974 maakte het volledige kabinet een duidelijke kentering. Aan de tweeledige situatie, waarbij er hevig getwijfeld werd tussen bezuinigingen en bestedingsverruiming kwam een einde. Een keynesiaanse reactie om overheidsbestedingen flink te laten stijgen, was in maart 1974, in tegenstelling tot de maanden januari en februari, binnen de ministerraad veel minder een punt van discussie dan voorheen.⁷⁷ De oliecrisis, en de gedachtegang dat deze nadrukkelijk de economie in Nederland zou gaan beïnvloeden, was uiteindelijk ook in deze maanden onderdeel van de gesprekstof tussen de ministers. Tijdens de ministerraad van 11 maart 1974 stond het begrip ‘verruiming’ centraal.⁷⁸ De plannen van het kabinet waren volledig geconcentreerd op een verhoging van de bedragen van verschillende posten, die gevoelig waren voor een stijging en doorberekening van de prijzen. Meerdere departementen zouden extra geld ter beschikking moeten krijgen (600 miljoen gulden in totaal te verdelen over de ministeries) en ook het gemeentefonds (50 miljoen) zou gecompenseerd moeten worden. De lagere overheden kregen eveneens een toeslag van 20 miljoen gulden per maand.⁷⁹ De Nederlandse economie werd op deze wijze overtuigend gestimuleerd door het beleid van Duisenberg. Duidelijk was dat ministeries die zwaarder werden getroffen door de prijsstijging meer gecompenseerd zouden moeten worden.⁸⁰

Tegelijkertijd vestigde Den Uyl aandacht op de beeldvorming vanuit de publieke opinie omtrent deze aanpak. Dit vooral vanwege het grote contrast van de houding van het kabinet in december tegenover de ruimte die nu werd geboden om het volume van de overheidsuitgaven te verhogen: ‘men zal zeggen dat het kabinet eerst met klem heeft aangedrongen op bezuinigingen en nu ineens een ruimte wordt gegeven van f.2,25 mld.’⁸¹ Van dit bedrag zou 1,5 miljard gulden worden uitgegeven als belastingverlaging en 600 miljoen gulden zou ten goede komen aan ‘prijsgevoelige’ overheidsuitgaven.⁸² Lubbers en Duisenberg vonden een overheidsinjectie noodzakelijk, maar vonden de vrijgekomen bedragen ‘royaal.’ Boersma en Den Uyl zagen het juist als het minimale bedrag dat vrij zou moeten komen.⁸³ De raad stemde na veel overleg in met het vernieuwde expansieve beleid. Met de nieuwe vrijgekomen bedragen onttrok het kabinet zich aan het standpunt van bezuiniging als reactie ten aanzien van de oliecrisis. Dat de Kamer eveneens ingelicht zou moeten worden stond

⁷⁶ Verkuil, *de gedrevene*, 187.

⁷⁷ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 338.

⁷⁸ Notulen MR 11-3-1974.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 85.

buiten kijf. Middels een brief moest het parlement in de week van zeventien maart op de hoogte worden gesteld van de verhoging van de overheidsuitgaven.⁸⁴ De criteria ter beoordeling van de begrotingsposten moesten echter volgens Den Uyl al in de brief aan de Kamer worden vastgesteld.⁸⁵

Het kabinet was enkel nog in discussie over de omvang en de verdeling van de bestedingsimpulsen.⁸⁶ De opbrengsten van de aardgasbaten brachten een nieuw debat teweeg, zo stelde Coen Oort, Thesaurier-generaal op het ministerie van Financiën. De hoofden van de departementen deden er alles aan om de toestroom van het geld zo veel mogelijk naar hun eigen ministeries door te sluiten. Boersma poogde zo veel mogelijk nieuwe werkgelegenheidsprogramma's tot stand te brengen. De gevolgen van de oliecrisis hadden volgens Secretaris-generaal Rutten de werkgelegenheid in Nederland tot een 'zorgenkind' gemaakt.⁸⁷ Den Uyl schaarde zich achter dit standpunt en stelde voor om 100 miljoen gulden extra uit te trekken om de conjuncturele werkloosheid te bestrijden.⁸⁸ Hoe dan ook merkte Den Uyl in de ministerraad op dat het 'laatste woord over werkloosheids- bestrijding nog niet gesproken is'.⁸⁹ Lubbers richtte zich daarentegen meer op de bedrijfskant. Als het aan hem lag, werd het geld uitgegeven aan een investeringsfonds om zo het zakenleven van een lastenverlichting te voorzien.⁹⁰

Van de maand maart 1974 kan gezegd worden dat het kabinet een nieuwe zienswijze ging uitdragen om de financieel-economische gevolgen van de oliecrisis te gaan bestrijden. Over eventuele bezuinigingen werd nauwelijks meer gesproken. Het was vooral de vraag in welke mate de bestedingen op zouden worden gevoerd en welke departementen meer geld beschikbaar zouden krijgen. Minister Duisenberg liet nu het belang van bezuinigingen achterwege en schaarde zich nagenoeg volledig achter het expansieve economische beleid van Den Uyl. Andere gezaghebbende personen op verschillende posten gaven eveneens hun blijk van waardering voor de bestedingsimpulsen. Zijlstra, Emiel van Lennep, secretaris-generaal van de OESO, en Frans Rutten waren allen positief over het nieuwe beleid.⁹¹ Het IMF en de OESO verkondigden expliciet de boodschap dat Nederland en ook Duitsland de uitgaven moesten verhogen. Volgens deze grotere instellingen zouden deze landen het voorbeeld moeten zijn om de wereld van economische stimulans te voorzien.⁹² Zodoende oefenden deze internationale instanties mogelijk invloed uit op het debat in Nederland. Op het ministerie van Financiën werden in ieder geval, onder leiding van Duisenberg, voor langere tijd heftige discussies gevoerd of de internationale instanties in het gelijk zouden moeten worden gesteld en een Keynesiaanse stimuleringspolitiek de oplossing was om de crisis te kunnen

⁸⁴ Notulen MR 11-03-1974.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 85.

⁸⁷ Rutten, *Zeven kabinetten wijzer*, 37.

⁸⁸ Ibidem. Noot: Nederland had al sinds 1971 te maken met een relatief hoog werkloosheidspercentage. Volgens Den Uyl uitte dit zich vooral in een conjuncturele werkloosheid i.p.v. een structurele werkloosheid. Verkuil, *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987*, 181.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 85.

⁹¹ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 338.

⁹² De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 85.

bestrijden.⁹³ De eenstemmigheid werd op een breed draagvlak door meerdere personen die van directe invloed waren op het financieel-economische beleid uitgedragen in maart in Nederland. Het was vooral de Kamer die een kritische noot liet horen over de plannen.

2.3 April 1974: Het debat in de kamer over de verzwegen inflatiebestrijding

Waar het kabinet zich vanaf het begin van 1974 vooral concentreerde op het vergroten van de bestedingen in het land en dus met name de vraagzijde van de economie poogde te stimuleren, leken de Kamerleden juist de inflatiebestrijding niet uit het oog te verliezen.⁹⁴ Tweede Kamerlid van de SGP, Cor van Dis, liet destijds weten dat de focus van het kabinet te veel was komen te liggen op een zogeheten ‘nivelleringspolitiek.’⁹⁵ Het was geen goede zaak volgens Van Dis dat de inflatie zo weinig aandacht kreeg onder het kabinet van Den Uyl. Hij verwees hierbij naar Bankpresident Zijlstra, die in een veel geciteerde redevoering in Zürich had gewaarschuwd voor het stadium van de ‘voltooide inflatie’ wat de doodsteek zou betekenen voor de democratie.⁹⁶ De aangekondigde bestedingsmaatregelen zouden de inflatie te veel in de hand werken. Een gevaar waar in de ogen van Van Dis niet mee in gestemd kon worden.

De twijfel binnen de SGP over de koers van het kabinetsbeleid op het gebied van de inflatie, werd ook door verschillende partijen van de coalitie kenbaar gemaakt. Tijdens de besprekingen in de Kamer liet Peijnenburg van de KVP zich in april duidelijk horen. De gulden was volgens Peijnenburg medio april ‘relatief sterk.’ De toekomst zou volgens hem echter de prijzen op laten lopen. Een verhoging van het prijspeil was dan weer een gevaar voor de concurrentiepositie (ten opzichte van andere landen) en de werkgelegenheid.⁹⁷ Bauke Roolvink, Kamerlid van de ARP, maakte zich zorgen of de opvoering van de binnenlandse bestedingen ook de inflatie zou gaan bestrijden, waar het kabinet volgens de ARP-politicus wel van uitging.⁹⁸ Gijs van Aardenne, Tweede Kamerlid van de VVD, beschuldigde de regering zelfs van het feit dat de inflatie werd gebruikt om de nivelleringspolitiek beter tot haar recht te laten komen.⁹⁹ De perceptie dat de stijgende inflatie als onbelangrijk werd gezien door het kabinet werd in de Kamer uitdrukkelijk gedragen. Waar de opvatting om de inflatie te gaan bestrijden bij Duisenberg en Zijlstra met de intrede van de oliecrisis meer naar de achtergrond verdween, leken verschillende coalitie- en oppositiepartijen in de Kamer het belang van een duidelijke aanpak op dit gebied in april niet uit het oog te verliezen.¹⁰⁰

⁹³ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 85.

⁹⁴ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 339.

⁹⁵ HTK 1973-1974, 2-4-1974, 3245.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ HTK 1973-1974, 2-4-1974, 3234.

⁹⁸ Ibidem, 3265.

⁹⁹ Ibidem, 3254.

¹⁰⁰ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 334.

3. Hoofdstuk 3: De aanloop naar een duidelijke keynesiaanse stimuleringspolitiek.¹⁰¹

3.1 Juni 1974: de vertraagde voorjaarsnota; de opmaat naar een veranderende miljoenennota.

De voorjaarsnota van juni 1974, waarin het kabinet de voorlopige begrotingsplannen voor 1975 uit de doeken deed, had een duidelijk expansief karakter. Duisenberg merkte in de ministerraad op dat er aan de hand van onderzoek van de Centraal Economische Commissie een extra bestedingsimpuls mogelijk was van maar liefst 1,5 miljard gulden.¹⁰² Dit bedrag was alleen voor een gedeelte al uitgegeven. Voor 1975 resteerde een bestedingsimpuls van 900 miljoen gulden. Lubbers was het in grote lijnen eens met de voorjaarsnota. Toch waarschuwde hij op dat moment ook voor de komende inflatiegolf. Deze zou verder bestreden moeten worden in 1975. Lubbers was hiermee één van de weinige ministers die de kwestie van de inflatie centraal stelde binnen de ministerraad. In 1974 was het inflatiecijfer er in ieder geval niet op vooruit gegaan. In de voorgaande drie jaren bedroeg de inflatie steeds 8%. In 1974 was dit percentage opgelopen tot 10%.¹⁰³ Boersma stelde achteraf juist dat de inflatie onder het kabinet-Den Uyl onder controle was gebleven en in vele fases zelfs hoger op de agenda stond dan het bestrijden van de werkloosheid.¹⁰⁴

De voorjaarsnota werd in de Kamer met veel belangstelling ontvangen. Harrij Notenboom, Kamerlid van de KVP en gespecialiseerd in financiële zaken, was één van de weinige Kamerleden van de coalitiepartijen die het Kabinet verweet dat er zo weinig toekomstvisie kon worden teruggelezen uit de bestedingsdrift. Hij stemde dan ook als enige van zijn partij tegen een stijging van de overheidsuitgaven¹⁰⁵ Het baarde hem zorgen dat er nog steeds geen ‘meerjarenafspraken’ waren gemaakt.¹⁰⁶ Kamerlid Van Aardenne van de VVD weerlegde de voorjaarsnota stellig en was het niet eens met Duisenberg. In zijn optiek zouden deze overheidsuitgaven naar beneden bijgesteld moeten worden zodat niet langer zulke belastingen voor de hogere inkomensklassen nodig zouden zijn om het begrotingstekort (gedeeltelijk) te kunnen dekken: ‘In de leer van het structurele begrotingstekort past niet meer de gedachte, dat dekking door belastingverhoging kan worden gevonden, als de uitgaven meer stijgen dan er ruimte is.’¹⁰⁷ Het was evenwel duidelijk voor Van Aardenne dat de oppositie geen gehoor kreeg in het kabinet. De VVD en PvdA stonden zodoende mijlenver uit elkaar.

¹⁰¹ Jan Luiten van Zanden, *The economic history of the Netherlands, 1914-1995. A small open economy in the long twentieth century* (Londen 1998) 166.

¹⁰² Notulen MR 17-6-1974.

¹⁰³ Notulen MR 21-6-1974.

¹⁰⁴ Jaap Boersma, ‘spreiding van inkomen’, in: Jan Ramakers, Gerrit Voerman & Rutger Zwart (red.), *illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam 1998) 89-98, aldaar 91.

¹⁰⁵ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 89.

¹⁰⁶ HTK 1973-1974, 25-6-1974, 4330.

¹⁰⁷ HTK 1973-1974, 25-6-1974, 4336.

3.2 September 1974: miljoenennota 1975; de cirkel is rond.

Met de eerste bewoordingen uit de miljoenennota kwam minister Duisenberg gelijk ter zake. De internationale economische ontwikkelingen hadden in de jaargang 1973-1974 een grote mate van invloed gehad op het beleid. Het was duidelijk dat met de bewoordingen ‘internationale economische ontwikkelingen’ (voor een groot gedeelte) bedoeld werd op de economische onzekerheid die de olietoevoer in de wereld als gevolg van het Midden-Oosten conflict teweeg had gebracht.¹⁰⁸ Binnen de miljoenennota werd gesteld dat Nederland, als één van de weinige landen in de wereld een ‘expansief compenserend bestedingsbeleid’ kon veroorloven in 1975 als antwoord op deze internationale economische ontwikkelingen.¹⁰⁹ De miljoenennota had dan ook veel weg van een formulering die treffend zou zijn voor een keynesiaanse stimuleringspolitiek. De belangrijkste reden om de uitgaven in de begroting voor 1975 te verhogen was ‘de krachtige externe factor’ van Nederland in vergelijking met andere landen.¹¹⁰ De aardgasbaten, waar bijna een jaar eerder nog hevig over getwijfeld werd of dit voldoende toereikend zou zijn, was medio september nog van een aanzienlijke hoeveelheid. Van de aardgasbaten en andere exportproducten werd aldus gesteld dat dit het aankomende bestedingspatroon in balans kon houden. De bestedingen werden in die plaats opgevoerd om met name de werkloosheid in Nederland te kunnen bestrijden.¹¹¹

Hoewel de verhoogde binnenlandse bestedingen duidelijk de boventoon voerden binnen de plannen van het kabinet, werd het bestrijden van de toegenomen inflatie niet geheel uit het oog verloren. De inflatie was volgens Duisenberg in Nederland in vergelijking met andere landen, nog enigszins laag uitgevallen in 1974.¹¹² Niettemin werd in de miljoenennota duidelijk gemaakt, op summiere wijze, dat het kabinet zich ook zou gaan inzetten om deze prijsstijgingen af te laten nemen voor het komende jaar. Verder werd binnen de miljoenennota voortgebouwd op de gedachtegang van Den Uyl over een belastinghervorming en nivelleringspolitiek. De groepen met een laag inkomen werden voor het aankomende jaar toebedeeld met een ‘lastenverlichting.’¹¹³

Volgens Econoom Van Zanden lieten de jaren 1974-75 met Den Uyl aan het hoofd een duidelijke ‘klassiek’ keynesiaanse tendens zien wat betreft het financieel-economisch beleid. Het ‘linkse beleid was gericht op een ‘gelijkmatige inkomensverdeling en trachtte met een ‘boost’ voor de economie de teruggang van werkloosheid tegen te gaan.¹¹⁴ Het uitgavenpatroon was in de miljoenennota flink omhooggegaan, ten gevolge van de kentering die het kabinet maakte in het

¹⁰⁸ Miljoenennota 17 september 1974. <https://www.rijksbegroting.nl/algemeen/rijksbegroting/archief.1971---1980.html>, geraadpleegd op 12-1-2020.

¹⁰⁹ J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland: 1914-1995* (Utrecht 1989) 276.

¹¹⁰ Miljoenennota 17 september 1974.

¹¹¹ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 90.

¹¹² Miljoenennota 17 september 1974.

¹¹³ Ibidem. Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid: 1946-1986* (Amsterdam 1988), 141. Noot: in dit boek heeft Bleich verschillende percentages berekend voor het jaar 1974. De AOW-uitkeringen en het minimumjeugdloon stegen in dit jaar respectievelijk met 7,5 en 5,5 procent. Aangezien mensen uit hogere inkomensklassen juist geld in moesten leveren was er volgens Bleich in 1974 al sprake van een duidelijke nivellering van inkomens in Nederland.

¹¹⁴ Van Zanden, *The economic history of the Netherlands, 1914-1995*, 166.

voorjaar om de bezuinigingen los te laten en over te gaan tot een duidelijke bestedingsverruiming.¹¹⁵ De miljoenennota voor 1975 was exemplarisch voor een Keynesiaanse stimuleringspolitiek. Het liet een duidelijk contrast met de miljoenennota van een jaar eerder zien. Waar de verwachtingen voor 1974 nog enigszins als ‘angstig’ zouden kunnen worden omschreven, was hier een jaar later geen sprake van. Juist een gunstige exportpositie had een ‘expansief compenserend bestedingsbeleid’ tot gevolg.¹¹⁶ Volgens de econoom Touwen had de oliecrisis in een jaar tijd de ‘onderliggende problemen’ binnen de Nederlandse economie zichtbaar gemaakt. De loonkosten en de uitgaven voor de sociale wetgeving waren al hoog in de jaren voorafgaand aan de oliecrisis, maar drukten nu nog meer op de begroting van de overheid. De gedachtegang dat overheidsinvesteringen de cyclische economie konden beïnvloeden en zodoende de laagconjunctuur kon afremmen leefde sterk in het kabinet van Den Uyl volgens Touwen.¹¹⁷ De miljoenennota voor 1975 is in ieder geval een evident voorbeeld waarbij de economische problemen van de oliecrisis verholpen zouden moeten worden door juist meer geld uit te geven, dat was vrijgekomen uit de positieve handelsbalans.

3.3 Begin oktober 1974: het slotstuk van de algemene financiële beschouwingen.

Tijdens de algemene financiële beschouwingen werd de miljoenennota voor het aankomende jaar in de Kamer besproken. De economisch-politieke tegenstellingen tussen de PvdA en de VVD waren immens. De economische problemen konden volgens Wiegel niet worden opgelost met wat hij een ‘socialistische dogmatiek’ noemde.¹¹⁸ De oplossing was simpel volgens de liberalen. Bezuinigingsmaatregelen en een denivelleringspolitiek zouden de Nederlandse economie ten goede komen. Het ‘aanhalen van de broekriem’ was noodzakelijk om de economie volgens Wiegel niet te laten instorten.¹¹⁹ Door de uitgaven vanuit de collectieve sector omlaag te brengen, zouden de looneisen gematigd kunnen worden. Zodoende werd de kosteninflatie ook ingedampt. Een zuiniger uitgavenbeleid zou al met al met de werkgelegenheid veel meer bestreden gaan worden. Het kabinet was volgens Wiegel op koers om de economie in Nederland volledig te laten instorten: ‘Wij zijn van mening, dat een dergelijke fundamentele ingreep als de minister-president voorstaat desastreus zal zijn.’¹²⁰ De oppositiepartijen CHU en SGP hielden zich redelijk afzijdig van het debat, terwijl Drees jr. van de DS’70 verder wees op het feit dat de inflatie ‘abrupt’ gestopt zou moeten worden en het begrotingstekort niet vergroot zou moeten worden.¹²¹

Leden van de regeringspartijen waren voornamelijk gematigd positief over de plannen van het kabinet. Toch liet met name de ARP ook een kritisch geluid horen. Ad Schouten, Kamerlid van de ARP, was enerzijds complimenteus over de substantiële stimulering van de economie aan de hand van

¹¹⁵ Harmsma, *Jelle zal wel zien*, 338.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ Touwen, *Coordination in Transition. The Netherlands and the World Economy*, 262.

¹¹⁸ HTK 1974-1975, 8-10-1974, 297.

¹¹⁹ Verkuil, *De gedrevene*, 186.

¹²⁰ HTK 1974-1975, 8-10-1974, 297

¹²¹ *Ibidem*, 322.

meerjarenafspraken. Anderzijds was hij kritisch over de bestrijding van het kabinet van de inflatie. Uit de bewoordingen van de begroting voor 1975 leidde het ARP-Kamerlid af dat het Kabinet een ‘traditionele wijze’ had om de crisis te bestrijden: ‘de strijd tegen de werkloosheid staat duidelijk voorop terwijl de inflatie wordt beschreven als een soort vervelend natuurverschijnsel-dat-er nu eenmaal-is.’¹²² Door indexatieclausules op te stellen, binnen verschillende sectoren, dacht Schouten de prijzen minder snel te kunnen laten opvoeren.¹²³ Notenboom, financieel specialist van de KVP, sloot zich in feite bij de gedachtegang van Schouten aan. Waar de miljoenennota van een jaar eerder voor het begrotingsjaar 1974 de strijd tegen inflatie voorop had gesteld, lag daar in de huidige miljoenennota veel minder nadruk op. De politicus van de KVP was dan ook stellig in zijn aannames: ‘Nu wordt in vele commentaren geconcludeerd dat inflatiebestrijding kennelijk niet meer prioriteit nummer één is. Ik zou dat een heel ernstige zaak vinden.’¹²⁴ Jan Terlouw, Kamerlid van de regeringspartij D’66, haalde eveneens uit naar het kabinet. Het verbaasde Terlouw dan ook dat er ‘geen enkel concreet’ voorstel was gedaan in de stukken voor 1975 om de onaangename economische ontwikkelingen te gaan bestrijden. Door specifieke werkgelegenheidsprogramma’s en technische scholing, bij klein- en middenbedrijven, uit te zetten kon de conjuncturele werkloosheid tegengewerkt worden.¹²⁵ De coalitiepartijen laakten aldus niet zozeer de instelling van het kabinet om de uitgaven te verhogen, maar waren van mening dat er een meer inhoudelijk en daadkrachtiger beleid op het gebied van de bestrijding van de werkloosheid en inflatie verwezenlijkt kon worden.

Het standpunt van het linkse kabinet was dat de aangekondigde bestedingsmaatregelen uit de miljoenennota geloof in de economie weer aan konden laten wakkeren. Wiegel en Van Aardenne hadden Duisenberg beschuldigd van een te optimistische kijk ten aanzien van de wereldeconomie tijdens de beschouwingen. Duisenberg verklaarde dat zijn houding niet specifiek optimistisch of pessimistisch was, maar ergens daar tussenin.¹²⁶ Verder beaamde de minister van Financiën dat het voeren van een stimuleringspolitiek ook de inflatie zou kunnen tegenwerken. Hij verwees daarbij naar de Amerikaanse reactie op de wereldwijde recessie die met de term *mildly stimulating* werd beschreven.¹²⁷ Duidelijk was dat de Verenigde Staten ook de uitgaven verhoogden en hiermee tegelijkertijd de inflatie poogden te bestrijden volgens Duisenberg. Op 13 oktober schudden Duisenberg en Den Uyl elkaar de hand met een brede glimlach en werden de algemene financiële beschouwingen afgesloten.¹²⁸

De steun vanuit de sociaaleconomische-driehoek in kabinet was aan het einde van 1974 groot genoeg om met een bedrag van maar liefst 3,5 miljard euro de bestedingen op te voeren.¹²⁹ Het was tot

¹²² HTK 1974-1975, 8-10-1974, 377

¹²³ Ibidem 378.

¹²⁴ HTK 1974-1975, 9-10-1974, 371.

¹²⁵ Ibidem, 348

¹²⁶ HTK 1974-1975, 10-10-1974, 408.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Dick Koersen, ANP Historisch Archief, Fotoarchief, 13 oktober 1974. <https://www.anp-archief.nl/page/75109/den-haag-13-oktober-1974>, geraadpleegd op 3-1-2020.

¹²⁹ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 91.

die tijd het grootste bedrag dat ooit buiten de begroting om is uitgegeven door een Nederlandse kabinet om de economie te stimuleren.¹³⁰ Ook in de Kamer was er voldoende draagvlak voor het duidelijke expansieve begrotingsbeleid. Voor de motie van Pier van Gorkum, Kamerlid van de PPR, waarbij de bestedingsimpulsen met een miljard gulden juist omlaag zouden moeten gaan, was dan ook niet voldoende steun.¹³¹ Het beleid van stimuleringen werd pas met de totstandkoming van de één-procentsnota weer vatbaar voor kritiek door Duisenberg nota bene.¹³² Met de vaststelling dat de staatsschuld per jaar niet meer dan één procent zouden stijgen, bracht hij een nieuwe koerswijziging teweeg in de zomer van 1975: de ingezette politiek van expansie in maart 1974, de verhoogde miljoenennota in september 1974 en het vrijgekomen bedrag van 3,5 miljard aan het einde van het jaar werden vervangen voor een meer gematigde blik op basis van een bestudering van de kostenkant van de economie.¹³³ Een nieuwe studie naar de periode vanaf de 'éénprocentoperatie' kan inzicht geven in hoeverre de oliecrisis ook in het financieel-economische stelsel van dit tijdperk doorwerking wist te vinden

¹³⁰ De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 91.

¹³¹ HTK 1974-1975, 4-12-1974, 1764.

¹³² De Haas en Van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 91.

¹³³ Hellema, *de jaren zeventig*, 156.

4. Conclusie

Het financieel-economisch beleid van het kabinet-Den Uyl wordt vaak in sterke mate geassocieerd met keynesiaans politiek denken. De maanden vlak na het begin van de olieboycot lieten echter aanvankelijk een ander beeld zien. Ministers Duisenberg en Boersma hielden nog lang vast aan het credo van bezuinigingen als maatregel om de gevolgen van de oliecrisis te bestrijden. In maart 1974 kantelde de zienswijze over het debat en waren de ministers eensgezind over de te varen koers. Er werd enkel nog gesteggeld over de verdeling van de bedragen over de verschillende ministeries. Getracht werd de Nederlandse economie te stimuleren met de investering van honderden miljoen gulden. De miljoenennota voor 1975 is dan ook een uitwerking van deze plannen en laat het contrast zien met de gematigde blik van het kabinet van een jaar eerder. Gezien de ingezette omslag van het kabinet in maart naar een beleid van bestedingsverruiming is het geheel te begrijpen dat in de literatuur, zoals Harmsma en van Zanden bijvoorbeeld veronderstellen, geopperd wordt dat een keynesiaanse stimuleringspolitiek duidelijk tot uiting kwam in 1974 als gevolg van de oliecrisis. De gebeurtenissen naar aanleiding van de olieboycot vormden al met al de legimitatie voor Den Uyl en zijn ministers om de uitgaven te verhogen.

Tegelijkertijd laten de discussies in de Kamer en mindere mate de ministerraad zien dat lang niet elke partij zich volledig schaarde achter de expansieve houding van Den Uyl. De aanname dat bijna niemand kritiek had op de aanvullende maatregelen wordt in mijn onderzoek weerlegd.¹³⁴ Mijn onderzoek naar de regeerperiode 1973 en 1973, gezien vanuit de Handelingen en stukken van de ministerraad, geeft een complementair inzicht op de genomen keynesiaanse maatregelen. Vooral de Handelingen zijn daarbij uiterst interessante materie, aangezien zowel coalitie- als oppositiepartijen op bepaalde momenten sterk ageerden tegen het expansieve beleid van Den Uyl en zijn ministers. Het debat over keynesiaans denken dat betrekking heeft op een goed-versus-fout-vraagstuk laat ik achterwege binnen mijn onderzoek. Desalniettemin kunnen mijn bevindingen bijdragen bij een groter metadebat; zoals Hall, in samenwerking met andere onderzoekers, verschillende economische stelsels bij elkaar brengt en probeert te doorgronden ‘waarom’ keynesiaans denken in bepaalde gevallen wel en in andere gevallen niet werkzaam is geweest. Het onderzoek van het kabinet-Den Uyl ten tijde van de oliecrisis kan namelijk een opstap vormen naar dit bredere debat aangezien een duidelijke keynesiaanse stimuleringspolitiek eerst moet worden teruggevonden, alvorens kan worden aangetoond of dit beleid gefaald dan wel geslaagd is geweest.

Den Uyl hield constant een ‘linkse’ lijn aan met bijzondere aandacht voor een conjuncturele aanpak van nivellering, werkloosheidsbestrijding en stimulering van de koopkracht. De VVD en de PvdA hadden het in het bijzonder voortdurend aan de stok met elkaar, waarbij Wiegel zijn zorgen uitte over de ‘cadeautjes’ die Den Uyl verschaftte zonder daar een positieve begrotingsbalans voor te kunnen gebruiken. Dat zijn aanpak ook doorgaans op veel kritiek kon rekenen van de regeringspartijen

¹³⁴ De Haas en van Lotringen, *Wim Duisenberg*, 90.

ARP en KVP is opvallend. Het kabinet werd met name verweten door deze partijen te weinig in te zetten op het bestrijden van de toegenomen inflatie. Een standpunt waarbij vaak verwezen werd naar de redevoeringen van Nederlandse Bankpresident Zijlstra. Hoewel het kabinet, met Duisenberg als hoofdrolspeler op het gebied van financieel-economische beleid, zelf steeds argumenteerde dat het voldoende de inflatie wist in te perken, kwamen buiten de bestedingsmaatregelen geen specifieke ideeën naar voren om de prijsstijgingen een halt toe te roepen. De prioriteit werd gegeven aan het uitbreiden van bestedingen. Keynesiaanse economen gaan uit van het feit dat de inflatie positief gecorreleerd wordt aan groei en werkgelegenheid, de welbekende Philipscurve.¹³⁵ Uit de stukken van de ministerraad blijkt op geen enkele wijze dat overheidsbestedingen werden tegen gehouden om de inflatie in te krimpen. Integendeel, de bestedingen werden juist zonder begrenzing opgevoerd. Een keuze die goed binnen de theorie van Keynes onder valt te brengen. Meerdere partijen laakten deze opvatting en vonden dat beide elementen niet zomaar aan elkaar verbonden konden worden. Zij hielden dan ook meer het principe van een aanbodeconomie aan, waarbij de inflatie met een verlaging van belastingen en sociale uitkeringen bestreden moet worden.

De intentie om een sociaal akkoord tot stand te brengen kan geplaatst worden onder het gedachtegoed van het *neocorporatisme* van de jaren 70.¹³⁶ Een poldermodel zoals Den Uyl voor ogen had met een sociaal akkoord, waarbij zowel werkgevers en werknemers tevreden zouden moeten worden gehouden, was illustratief voor een werkwijze van dit neocorporatisme om de prijsstijgingen in de Noord-Europese landen te beteugelen aan het begin van de jaren 70.

Ironisch genoeg zouden de aardgasbaten onder andere in de miljoenennota voor 1975 uiteindelijk de legitimatie voor het kabinet vormen om over te kunnen gaan tot een sterk expansief begrotingsbeleid. Het was duidelijk dat de tijd van recessie bestreden moest worden. Toch was de oliecrisis naar alle waarschijnlijkheid vooral een katalysator – en niet de oorzaak- als het ging om de slechte economische situatie in Nederland. Een periode van recessie was al begin jaren 70 duidelijk merkbaar in Nederland. Zoals Touwen terecht verwoord heeft, bracht de oliecrisis de onderliggende problemen naar het oppervlak.

De bestaande consensus van verschillende auteurs over de jaren 70 is dat Den Uyl met zijn beleid een duidelijke volger van de theorie van Keynes was. De belangrijkste punten uit de ministerraad en de Kamer van dat jaar in oenschouw genomen, kan niet anders gesteld worden dat een stimuleringspolitiek aan de orde was. Het is dan ook vanzelfsprekend dat Den Uyl bekendstaat als een minister-president die de theorie van Keynes bovenmatig wist te vertolken. Voor het antwoord op de vraag of Touwen in het gelijk moet worden gesteld met betrekking tot zijn visie van een ‘gematigd’ keynesiaans denken in Nederland binnen de politiek tot en met de jaren 70, zijn de voorgaande en navolgende perioden ten opzichte van het kabinet-Den Uyl van belang om te bestuderen. Er moet dan

¹³⁵ Tim Congdon, *Money in a Free Society: Keynes, Friedman, and the New Crisis in Capitalism* (New York 2011) 147.

¹³⁶ David Soskice en Peter A. Hall, ‘An introduction to varieties of capitalism’, in David Soskice en Peter A. Hall (red.), *Varieties of Capitalism The Institutional Foundations of Comparative Advantage* (Oxford 2001) 1-70, aldaar 3.

worden vastgesteld in hoeverre een anticyclisch beleid ook in deze perioden de boventoon voerde. Verder onderzoek naar het kabinet van Den Uyl kan daarnaast aantonen of het tijdperk van de oliecrisis het hoogtepunt van een keynesiaanse stimuleringspolitiek tijdens zijn ambtsperiode is geweest.

‘Den Uyl is in den olie, in den olie is den Uyl’. -Pierre Kartner, 1974.

5. Literatuurlijst

Bronmateriaal

Beeldmateriaal

Dick Koersen, ANP Historisch Archief, Fotoarchief, 13-10-1974. <https://www.anp-archief.nl/page/75109/den-haag-13-oktober-1974>, geraadpleegd op 3-1-2020.

Handelingen Tweede Kamer (HTK)

HTK 1973-1974, 31-10-1973.

HTK 1973-1974, 22-11-1973.

HTK 1973-1974, 20-12-1973.

HTK 1973-1974, 2-4-1974.

HTK 1973-1974, 25-6-1974.

HTK 1974-1975, 8-10-1974.

HTK, 1974-1975, 9-10-1974.

HTK, 1974-1975, 10-10-1974.

HTK, 1974-1975, 4-12-1974

Kranten

‘Den Uyl op tv over oliecrisis’, *Leeuwarder Courant*, 01-12-1973

Miljoenennota

Miljoenennota 18-9-1973. <https://www.rijksbegroting.nl/algemeen/rijksbegroting/archief,1971---1980.html> , geraadpleegd op 12-1-2020.

Miljoenennota 17 september 1974.

<https://www.rijksbegroting.nl/algemeen/rijksbegroting/archief,1971---1980.html>, geraadpleegd op 12-1-2020.

Notulen ministerraad (MR), Nationaal Archief (NA), 2.02.05.02, inv.nr. 1278.

Notulen MR 11-7-1973

Notulen MR 31-8-1973

Notulen MR7-9-1973

Notulen MR 2-11-1973

Notulen MR 16-11-1973

Notulen MR 7-12-1973

Notulen MR 10-12-1973

Notulen MR 11-12-1973
Notulen MR 16-12-1973
Notulen MR 17-12-1973
Notulen MR 11-3-1974
Notulen MR 15-3-1974
Notulen MR 17-6-1974
Notulen MR 21-6-1974
Notulen MR 13-9-1974

Notulen Raad voor Economische Aangelegenheden (REA)

Notulen REA 5-6-1973

Troonrede

Troonrede, 18-9-1973. https://www.parlement.com/id/vjw0kt6yfbie/troonrede_1973_volledige_tekst, geraadpleegd op 12-1-2020.

Secundaire literatuur

A. Hall, Peter, 'Introduction', in: Peter A. Hall (red.) *The political power of economic ideas* (Princeton 1989) 3-26.

'Algemeen overzicht 1973', in: J. Zijlstra, *Gematigd monetarisme; 14 jaarverslagen van de Nederlandsche Bank n.v. 1967-1980* (Leiden 1985), 185-202.

Bleich, Anet, *Joop Den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008).

Bleich, Anet, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid: 1946-1986* (Amsterdam 1988).

Boersma, Jaap, 'spreiding van inkomen', in: Jan Ramakers, Gerrit Voerman & Rutger Zwart (red.), *illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam 1998) 89-98,

Bootsma, P., en W. Breedveld, *De verbeelding van de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Amsterdam 2001).

Congdon, Tim, *Money in a Free Society: Keynes, Friedman, and the New Crisis in Capitalism* (New York 2011).

De Haas, Bruno, en Cees van Lotringen, *Wim Duisenberg. Van Friese volksjongen tot Mr. Euro* (Amsterdam 2003).

Harmsma, Jonne, *Jelle zal wel zien. Een eigeninnig leven tussen politiek en economie* (Amsterdam 2018).

Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).

Hellema, Duco, Cees Wiebes en Toby Witte, *Doelwit Rotterdam. Nederland en de oliecrisis 1973-1974* (Den Haag 1998).

Luiten van Zanden, Jan, *The economic history of the Netherlands, 1914-1995. A small open economy in the long twentieth century* (Londen 1998).

Maynard Keynes, John, *The General Theory of Employment, Interest and Money* (Cambridge 1936).

Pen, Jan, 'Keynes in Nederland', *Maandschrift Economie* 50 (1986) 438-451.

Ramakers, Jan, en Jouke Turpijn, 'De crisiscanon', in: C.C. van Baaien, W. Breedveld, M.H.C.H. Leenders (red.), *Jaarboek Parlementaire geschiedenis 2009. In tijden van crisis* (Amsterdam 2009) 73-83.

Rutten, F.W., *Zeven kabinetten wijzer. De nieuwe zakelijkheid bij het economische beleid* (Groningen 1993).

Soskice, David, en Peter A. Hall, 'An introduction to varieties of capitalism', in David Soskice en Peter A. Hall (red.), *Varieties of Capitalism The Institutional Foundations of Comparative Advantage* (Oxford 2001) 1-70.

Van Zanden, J.L., en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland: 1914-1995* (Utrecht 1989).

Verkooijen, Peter, *Goed & fout na de oorlog*, (Utrecht 2000).

Verkuil, Dik, *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987* (Amsterdam 2019).